

Əsmətخانım MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
ORCID No: 0000-0002-9055-2313
E-mail: kamillik@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİ “XƏMSƏ”SİNDƏ DİL VAHİDLƏRİ SİLSİLƏSİNDƏN OMONİMLƏR

Açar sözlər: Nizami, omonim, leksik-semantik təhlil, poetika, sufi simvolizm, təsəvvüf

Giriş:

Ustad Nizami deyir ki, sözün tərifi sözdən çoxdur, söz olmasaydı, dünyanın səsi-sədəsi olmazdı, nə qədər deyilibsə də, söz azalmır, söz bizim adımızı dərya qoydu. Bəli, qoynunda min türlü qiymətli ləl, inci, gövhər daşıyan ucsuz-bacaqsız ümman, hikmətinin dərinliyində hər kəsi qərq edəcək dərya. Şair inci kimi sözləri seçərək yaratdığı misilsiz əsərlərinin mahiyyətini, dəyərini, yüksək məqamını çox gözəl bildiyindən özünü “dərya” adlandırmışdır. Beləcə, sözlərə enən duyğular, hisslərlə Nizami öz düşüncəsindən keçirərək dünyanın şah əsərlərini bizlərə bəxş etmişdir. Nizami irsinin araşdırıcılarından olan Barat Zəncaninin də dediyi kimi: “...Nizami söz yaradıcılığında o qədər qüdrətli ilhama malikdir ki, sözlər onun qələmində mum kimi yumşalıb arzuladığı şəklə, qəlibə düşərək zehmindəki incə, zərif düşüncə və fikrini ifadə etmək üçün şairin xidmətində durur...” (B. Zəncani, 1394:16).

Dilçilik elminin mühüm istiqamətlərindən biri omonimlərin, yəni eyni səs və yazı şəklinə malik, lakin fərqli mənə ifadə edən sözlərin araşdırılmasıdır. Klassik fars ədəbiyyatında omonimlərin poetik funksiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nizaminin yaradıcılığında omonimlər yalnız qrammatik və semantik formalar, üslubi imkanlar yaratmaqla kifayətlənmir, həm də hər bir dil vahidi kimi şairin dilinin zəngin çalarlar, cinaslarla təqdim edilməsinə xidmət edir.

Əsas araşdırma

Dildə ən məhsuldar, işlək ünsiyyət vahidi sözdür. Söz həm də dil elementlərinin mərkəzi vahididir. “Anlayış nə qədər mücərrəd olursa, olsun, söz onu terminoloji dəqiqliyinə qədər işarələməyə, şərh etməyə qadirdir... sözün mövcud olması üçün üç şərt əsasdır: 1) geniş mənəli predmet, yaxud denotat (referent); 2) həmin predmetin idrakdakı simvolu, yaxud siqnifikat (mənə); 3) akustik obraz” (N. Cəfərov, 2023:106). “Hər bir dilə məxsus danışıq səsləri də söz tərkibində birləşir, dilin ən böyük dil vahidi olan söz birləşmələri və cümlələr də sözlərdən əmələ gəlir... Söz tərkibində fonemlər və morfemlər bir-biri ilə məntiqi əlaqəyə girir, nitq və təfəkkürün dillə gerçəkliyin əlaqəsi aydın əks olunur, onların qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətləri üzə çıxır. Ən nəhayət, söz müxtəlif dillərin və dil qruplarının fərqli cəhətlərini aşkara çıxaran başlıca vasitədir” (A. Qurbanov, 2011:216).

Leksik vahid olaraq sözlərin mahiyyəti müəyyənləşdirilərkən çoxmənəlilik, omonimlik, sinonimlik və antonimlik kimi semasioloji münasibətlər meydana gəlir. Bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və mənə əlaqələrini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edən, eyni səs tərkibinə malik sözlərə *omonim* deyilir. “Omonimlər – ingilis dilində *homonyms*; fransız dilində *homonymes*; rus dilində *омонимы* – adlanan leksik dil vahididir” (Dilçilik ensiklopediyası, 2008:34; D. Crystal, 2003:220). Fars dilində bu leksik vahidlərə *کلمات هم‌وا* /*kələmat-e həməvâ*/ – *eyni səslənən* sözlər deyilir.

Omonimlər zahirdə çoxmənəli leksemlərə çox oxşayır. Fərq ondadır ki, omonimlər müstəqil mənəli, çoxmənəli leksemlər isə bir sözün müxtəlif mənə variantlarından ibarətdir.

Çoxmənalılıqda leksemin bütün mənaları əsas bir mənə ətrafında cəmləşərək onun müxtəlif çalarlıqlarını ifadə edir. Omonimlərdə isə iki və daha çox, bəzən mənə baxımından yaxın məsələn: ماه /mah/ – ay (peyk), ay (təqvimə aid); bəzən də tamamilə uzaq, məsələn: قلب /ğəlb/ – qəlb, ürək; قلب /ğəlb/ – saxta, qəlp kimi məfhumlar ifadə edir.

Şərq ədəbiyyatında poetik nümunələrdə işlədilən tələffüzü və yazılışı eyni tərkibli, müxtəlif leksik mənaya malik sözlər – omonimlər bədii cinas funksiyası daşıyan leksik və üslubi kateqoriyalardan biridir. Eyni fonetik tərkibə malik, lakin müxtəlif mənə daşıyan bu omonimlər (cinaslar) şairlərə üstüörtülü mənə yaratmaq, ikili anlam oyunu qurmaq, mətnə həm estetik, həm də semantik dərinlik qatmaq üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

“Xəmsə” dastanlarında omonimlər

Eynicinsli (omonim) sözlərin dilçilikdəki mövqeyi və yayılma dərəcəsinin tədqiqi bizə bədii əsərlərin dil xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir. Aydın olur ki, “Xəmsə” məsnəviləri omonimlərin işlədilməsi baxımından olduqca zəngindir. Bu zənginlik həm mənaların yaradılmasında, həm də məzmunun formalaşdırılmasında Nizaminin yüksək poetik təxəyyülünü nümayiş etdirir. Şair dünya ədəbiyyatının tacı olan poeziyasında omonimlərdən geniş şəkildə istifadə etmişdir. O, bəzən bir poetik nümunədə bir neçə omonimi işlətməmiş, onları qarşılaşdırmış və beləliklə, eyni cür səslənən, eyni şəkildə yazılan, lakin müxtəlif mənə daşıyan leksemləri bədii cinas qismində təqdim edərək maraqlı poetik lövhələr yaratmışdır.

Şairin şeiriyyatında müraciət etdiyi omonimlər morfoloji baxımdan həm eyni nitq hissəsinə (leksik-semantik omonimlər), həm də müxtəlif nitq hissələrinə (morfoloji omonimlər) aid olur:

a) Leksik-semantik omonimlər

Fars dilində bu tip omonimlərdə mənə müxtəlif, səslənmə eyni, aid olduqları nitq hissəsi isə eyni olur. Nümunələr:

- * مهر /mehr/ – I *Günəş* (isim); II *məhəbbət, sevgi* (isim)
- * گور /qur/ – gur, vəhşi ceyran; گور /qur/ II – *gor, məzar*
- * آهو /ahu/ – ahu, ceyran ; آهو /ahu/ II – *eyib, nöqsan*

b) Morfoloji omonimlər

Leksik omonimlərdən fərqli olaraq bu tip omonimlər müəyyən qrammatik formalar nəticəsində fonetik baxımdan eyniləşir, lakin müxtəlif nitq hissələrinə aid olurlar. Nümunələr:

- * داد /dad/ – I *ədalət, haqq* (isim); II *fəryad* (isim); III *verdi* (feil: دادن -nin şüh. keçm. zamanı)
- * باد /bad/ – I *külək* (isim); II *olsun* (feil: بودن -nin arzu forması)
- * باز /baz/ – I *şahin* (isim); II *açıq* (sifət); III *yenidən* (zərf)
- * روان /rəvan/ – I *ruh* (isim); II *gedən, hərəkət edən* (feil: رفتن -dən indiki zaman feili sifəti) və s.

Omonimlərin heca quruluşuna görə bölgüsü

Nizaminin yaradıcılığında rast gəlinən omonimlər heca quruluşuna görə təsnif olunduqda onların əsasən birhecalı və ikihecalı, az hallarda isə üçhecalı leksemlərdən ibarət olduğunu müşahidə etdik:

* Birhecalı (CVC formullu):

- باد /bad/ – I *külək* (isim); II *bad olsun* (feil: بودن -nin arzu forması)
- باز /baz/ – I *şahin* (isim); II *açıq* (sifət); III *yenidən* (zərf)
- داد /dad/ – I *ədalət, haqq* (isim); II *fəryad* (isim); III *verdi* (feil: دادن -nin şüh. keç. zamanı)

- گور /qur/ – gur, vəhşi ceyran (isim) ; گور /qur/ II – *gor, məzar* (isim)

* Birhecalı (CVCC formullu):

- مهر /mehr/ – I *Günəş* (isim); II *sevgi, məhəbbət* (isim)
- * **İkihecalı (CV–CV formullu):**
 پله /pe-le/ – I *sərmayə, cüzi pul* (isim); /pe-le/ II – *tük, saç* (ağ saç)
 آهو /'ahu/ – *ahu, ceyran*; /'ahu/ II – *eyib, nöqsan*
- * **İkihecalı (CV–CVC formullu):**
 روان /rə-van/ – I *ruh* (isim); II *hərəkət edən* (feil: رفتن -dən indiki zaman feili sifəti)
 غریب /ğərib/ – I *qərib* (isim); II *qəribə, təəccüblü* (sifət)
- * **Ükihecalı (CVC–CV formullu):**
 * زهره /zohre/ – I *Zöhrə* (planet); زهره /zəhre/ – II *öd, öd kisəsi* (isim)**
 ****Diqqət: bu qrup haqqında aşağıda ətraflı qrafik-fonetik məlumat veriləcəkdir.**
- * **Üçhecalı (CVC–CV–CV formullu):**
 مشتری /moş-tə-ri/ – I *Yupiter (Müştəri)* (planet) (isim); II *alıcı, müştəri* (isim)

Beləliklə, araşdırmadan görünür ki, Nizaminin poetik irsində omonimlər semantik, morfoloji, eləcə də fonetik baxımdan zəngin bir qat yaradır və poetik təhkiyənin çoxqatlılığını təmin edir.

Tədqiqat üçün orijinal mətndən seçilmiş hər bir omonim qrupu həm də fars dilinin ən mötəbər lüğətləri olan Əliəkbər Dehxodanın 14 cildlik لغاتنامه "Lüğətnamə"si və Həsən Ənvərinin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş 8 cildlik فرهنگ بزرگ سخن "Böyük söz lüğəti" kimi izahlı lüğətlər üzrə də araşdırılmışdır. Tədqiqata cəlb olunmuş hər bir omonimi ayrı-ayrı lüğətlər üzrə yoxlanılmasının məqalənin həcmi həddən artıq böyüdəcəyini nəzərə alaraq nümunə kimi باد /bād/ leksemının izahı ilə kifayətləndik (daha geniş məlumat almaq istəyənlər adları çəkilən lüğətlərə müraciət edə bilər).

باد /bād/ – I *külək* – müxtəlif istiqamətlərə hərəkət edən hava cərəyanı (Lüğətnamə, c. III, s. 3389)

باد /bād/ – I *külək* – geologiyada havanın üfüqi istiqamətdə təbii və sürətli hərəkəti (Böyük söz lüğəti, c. II, s. 712)

باد /bād/ – II *olsun* – بودن feilinin dua, arzu bildirən بواد -ın qısaldılmış variantıdır (Lüğətnamə, c. III, s. 3400)

باد /bād/ – II *olsun* – dua, arzu, təmənna bildirmək üçün işlədilir (Böyük söz lüğəti, c. II, s. 719)

Nümunələrə diqqət yetirək:

* **1. باد /bād/ – I külək; باد /bād/ – II olsun**

اگرچه آب و خاک و باد و آتش،

(Nizami, XŞ, s. 8, b.1)

کنند آمد شدی با یکدگر خوش .

/əğərçə ab o xak o **bad** o atəş,
 konənd aməd şodi ba yekdegər xəş/

Atəş, külək, su və torpaq,

Bir-biri ilə xoş get-gəl etsə də...

هر آن شخصی که او را هست از آن رنج،

به زیر خاک **باد** ار خود بود گنج .

(Nizami, XŞ., s. 22, b. 8)

/hər an şəxsi ke u-ra həst əz an rənc,
 be zir-e xak **bad**, ər xod bovəd gənc/

Onu incitmək, əziyyət vermək istəyənlər şəxs,

Xəzinə də olsa torpağın altında **olsun** (ölsün).

* **2. داد /dād/ – I ədalət, kömək; II verdi** (دادن – keç. z , III ş. tək)

داوری و داد نمی بینمت ،

(Nizami, MƏ., s. 80, b. 8) . وز ستم آزاد نمی بینمت .
 /davəri-yo **dad** nemi binəmət,
 vəz setəm azad nemi binəmət/
 Səndə ədalətdən əsər görmürəm,
 Zülmədən azad nəzər görmürəm. (Mircəlāl Zəki, Məxzənül-əsrar, s. 95)
 دخترى اين مرغ بدان مرغ داد ،
 (Nizami, MƏ., s. 80, b. 8) . شیربها خواهد از او بامداد .
 /doxtəri in morğ bedan morğ **dad**,
 şərbəha xahəd əz u bammad/
 Bu quş qızını o biri quşa vermiş,
 Ona görə biri o birindən başlıq istəyir.

* 3. باز /baz/ – I *şahin, qırğı*; باز/baz/ – II *yenidən, təkrar*; باز /baz/ – III *açıq*
 Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

در چمن باغ چو گلبن شکفت،
 (Nizami, MƏ., s.177 , b. 7) . بلبل با باز در آمد بگفت .
 /dər çəmən-e bağ ço qolbon şəkofət,
 bolboli ba **baz** dər aməd be qoft/
 Çəməndə, bağda güllər açılan vaxt,
 Bir bülbül **şahinlə** söhbətə başladı.
 همه شب با خردمندان نخفتی،
 (Nizami, XŞ, s. 48, b. 6) . حکایت باز پرسیدی و گفتی .

/həme şəb ba xerədməndan, nəxofti,
 hekətət baz porsidi - yo qofti/
 Bütün gecəni müdriklərlə keçirdi,
 Yatmadı, təkrar soruşdu, danışdılar.
 همان تمثال اول ساز کرده،
 (Nizami, XŞ, s. 61, b. 5) . همان کاغذ برابر باز کرده .
 /həman temsal-e əvvəl saz kərde,
 həman kağəz bərabər **baz** kərde/
 Birinci dəfə imiş kimi işinə başladı,
 Kağızı açıb şəkli qarşılılarına qoydu.

* 4. گور /qur/ – gur, vəhşi ceyran ; گور /qur/ II – gor, məzar

Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” dastanının “Bəhrəmin son günləri və mağarada yox olması” bölümündə qur/ qur/ omonimini beytlər daxilində cinas kimi dəfələrlə elə incəliklə işlədir və qarşılaşdırır ki, insan bu fəhm, düşüncə, bacarıq qarşısında şairə min əhsən deməklə belə bir dahi ilə soydaş olmasından qürur duyur. Nizami bu bölümə deyir ki, Bəhrəma asimandan gələn vəhydən sonra o xudpəsəndlikdən, şahlıq iddiasından, dünya nemətlərindən uzaqlaşmağa qərar verir:

Ürəkdən sığındı uca ALLAHA,
 Etmədi özünə pərəstiş daha.

Bu qərardan sonra Bəhrəm şah ən yaxın əyanları, ordu başçıları ilə ova çıxır. Onunla gələnələr çöldə, səhrada ovla məşğul olub, ceyran və gurları ovlayarkən, Bəhrəm öz “gur”unu, başqa sözlə, öz “gor”unu gözləyirdi:

میل هر یک به گور صحرايي،
 (Nizami, HP. , s. 350, b. 3-4) . او طلبکار گور تنهائی .

/meyl- e hər yek be **gur-e** səhrayı,
u tələbkar **gur- e** tənhayı/
*Qoşun arayırdı çölün **gurunu**,*
*Şahsa axtarırdı təklik **gorunu**.*

Gənc istedadlı şair, nasir, araşdırıcı alim Fərid Hüseyn Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sindəki ölüm məqamlarının şərhələrinə həsr etdiyi "Aqibətnamə" adlı əsərində "Yeddi gözəl" dastanında Bəhram şahın ölümünü "Qaibanə son" adlandıraraq yazır: "Ov zamanı bir gur gəlib Bəhramın önündə dayanır və şah dərhal başa düşür ki, onun aqibətinin sonudur və bu adi bir heyvan deyil, onun cənnət mələyidir, onun dalınca düşərək, durmadan atını çapır. Uzun yolları, xarabalıqları keçə-keçə gur gəlib bir mağaraya yetişir, heyvan (cənnət mələyi) mağaraya girir, Bəhram da ardınca. Nizami Bəhramın artıq kamilləşərək xəzinəyə çevrildiyini söyləyir. Əlbəttə, xəzinənin yeri harada olur? Mağarada" (F.Hüseyn, 2025: s. 139).

* 5. **مهر** /mehr/ – I *Günəş* ; **مهر** /mehr/ II – *məhəbbət, sevgi*

"Xosrov və Şirin" məsnəvisinin "Şirinin Məhinbanunun yanından Mədainə qaçması" bölümündən aldığımız aşağıdakı beytdə **مهر** – *sevgi, məhəbbət, dostluq* mənasında işlədilmişdir:

چه افتادت که **مهر** از ما بریدی؟

(Nizami, XŞ, s.75, b.5)

کدامین مهربان بر ما گزیدی؟

/çe oftadət ke mehr əz ma boridi?

kodamin mehreban bər ma gozidi?/

Sənə nə oldu ki, bizdən sevgi, ülfəti kəsdin?

Hansı mehribanı bizdən daha üstün tutdun?

فروغ از چهر تو **مهر** فلک را،

(Nizami, XŞ, s.321, b.8)

نمک از کان لعل تو نمک را .

/foruq əz çehr –e to **mehr-e** fələk-ra,

nəmək əz kan-e lə'l-e to nəmək-ra/

*Səmadakı **günəş** çöhrəndən nurlanır,*

Duzun məlahət kanı dodaqlarındandır.

Klassik Şərq poeziyasında *Günəş* və *Ay* gözəllik, *əzəmət* və *ilahi nurun* rəmzidir.

Nizami burada *Şirinin camalını ilahi nurun mənbəyi*, dodaqlarını isə həyatda məlahət mənbəyi olan düza təşbih edir.

6. * **پله** /pe-le/ – I *sərmayə, cüzi pul (isim)*; /pe-le/ II – *tük, saç (ağ saç)*

"Sirlər xəzinə"sinin dördüncü məqalətindəki *سنجر سلطان سنجر* "Qoca qarı ilə Sultan Səncərin hekayəti" bölümündə Nizami **پله** /pe-le/ omonimini bir beyt daxilində böyük ustalıqla işlədərək, bədii cinas yaradır. Maraqlıdır ki, Həsən Ənvəri "Böyük söz lüğəti" adlı 8 cildlik lüğətində bu omonim söz maddələrinin hər ikisinin şərhində Nizaminin aşağıda nümunə gətirdiyimiz beytini vermişdir (Bax: Böyük söz lüğəti, 2-ci c., s. 1413).

Nümunəyə nəzər salaq:

بر **پله** پیره زنان ره مزن ،

(Nizami, MƏ. , s. 112, b. 10)

شرم بدار از **پله** پیره زن .

/bər pəle-ye pirezənan rəh məzən,

şərm bedar əz pəle - ye pirezən/

Qoca qarılının cüzi pulunu qarət etmə,

Onların ağ saçlarından həya et, utan.

Bu beytə bizim verdiyimiz tərcümə ilə yanaşı, "Sirlər xəzinəsi" nin müxtəlif şair və şərqşünaslar tərəfindən edilmiş tərcümələrnü müqayisə üçün sizə təqdim edirik:

1. Qarıların nəyi var, quldurluqdan sən utan!
Utandır, utan, onların ağ birçəyindən utan! (Süleyman Rüstəm, SX., 1981, s. 86)
2. Qoca qarılırların olub-qalanını çapma,
[Heç olmasa] qarılırların ağ birçəyindən utan. (Rüstəm Əliyev, SX., 1981, s. 101)
3. Dulların əmlakını soyma, çapma talama!
Utandır ağ saçlarından, dəymə olub-qalana. (Xəlil Rza Ulutürk, SX., 2004, s. 111)
4. Sən qarıya çal-çapı etdin rəva,
Barı edəydin ipəyindən həya. (M. Zəki, Nizami, MƏ., 2011, s. 95)
5. Dul qadının malını yağmalama,
Utandır be yaşlı qadının ağ saçlarından. (Nimet Yıldırım, SH. , 2024, s. 122)

Yuxarıda istinad verdiyimiz tərcümə nümunələrindən aydın olur ki, Nizami mətni və düşüncəsini düzgün şəkildə təqdim etmək üçün dilin leksik vahidlərinin mənalandırılmasına dəqiqliklə yanaşmaq lazımdır.

* 7. **آهو /ahu/** – ahu, ceyran ; **آهو /ahu/ II – eyib, nöqsan**

Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” dastanının “Bəhrəmin son günləri və mağarada yox olması” bölümündə fars dilinin başqa bir **آهو /ahu/** leksik omonimini böyük ustalqla cinas kimi qarşılaşdırır və maraqlı üslub tərzini yaradır. Misallara nəzər salmaq:

شکر هر سویی پراکندند،
هر یکی گور و آهو افکندند.

گور جست از برای مسکن خویش،

(Nizami, HP. , s. 350, b. 5)

آهو افکند، لیک از تن خویش.

/leşkər hər suyi pərakəndənd,
hər yeki qur o **ahu** əfkəndənd,
gur cost əz bəra-ye məskən –e xiş,
ahu əfkənd, leyk əz tən-e xiş /

*Qoşun hər tərəfə səpələndi,
Hər biri qur, **ceyran** ovladı.
Şah məskən, gor (qur) axtararkən,
Bədənindəki **ahunu** (eybi) ovladı.*

“Yeddi gözəl”in Məmməd Rahim tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinə görkəmli şərqşünas R. Əliyevin verdiyi izahlarda alim: *Ovladı ahunu öz bədənindən – misrasınıni şərhində yazır: “Ahu sözünün birinci mənası **ahu**, ikinci mənası isə **eyib, nöqsan** deməkdir. **Şahın öz bədənində yığdığı ahu** – onun nöqsanlarıdır. O öz nöqsanlarını öldürüb, əbədiyyətə qovuşmaq istəyirdi”* (Nizami, Yeddi gözəl: 2004, s. 331).

* 9. **روان /rə-van/ – I ruh; روان /rə-van/ – II gedən, hərəkət edən, axan**

تات نبینند نهان شو چو خواب،

(Nizami, MƏ., s. 229, b.5)

تات نرانند **روان** شو چو آب .

/tat nəbinənd nehan şo ço xab,
tat nəranənd rəvan şo ço ab/

Onlar səni görməzdən əvvəl yuxu kimi gizlən,

Onlar səni qovmadan, axar sutək buralardan ax, get (N. Yıldırım, 2024, s. 183)

سیه کن روان بد اندیش را ،

(Nizami, MƏ., s. 81, b.10)

بشوی از سیاهی دل خویش را.

/siyəh kon **rəvan-e** bədəndiş- ra,
beşuy əz seyahi del - e xiş - ra/

Qara qəlblərə damğanı vur sən,
Ürəyinin pasını öz əllərinlə təmizlə.

Yuxarıda verdiyimiz formuldan görüldüyü kimi, /rəvan/ leksemının dilçilikdə omonim, poetik baxımından cinas olan iki müxtəlif mənası vardır. Birincisi: dərin rəmzi mənaya malik *can, ruh, ilahi varlıqdan gələn və ona doğru axan həyat nəfəsidir*. İkincisi isə: *axan, hərəkətdə olan, cari olan* mənasında işlədilir

* 10. غریب /ğərib/ – I qəribə, qeyri-adi; غریب /ğərib/ – II qərib, yad

چو در خوبی غریب افتادی ای ماه،

(Nizami, XŞ., s. 242, b.11)

غریبان را فرو مگذار در راه.

/ço dər xubi **qərib** oftadi ey mah,

qəriban -ra foru məgzar dər rah/

*Ey ay camallı, gözəllikdə **qeyri-adi** olsan da,*

Qəribləri yollarda avara-sərgərdan qoyma.

Nizami bu beytdə غریب /ğərib/ – *qərib* leksemini iki müxtəlif mənada işlədərək bədii, üslubi cinas yaratmışdır. İlk misrada /ço dər xubu ğərib oftadi ey mah/ ifadəsi “*Ey ay camallı, sən qeyri-adi gözəllikdə*” mənasında, ikinci misrada isə /qəriban-ra foru məgzar dər rah/ – *qəribləri yollarda avara-sərgərdan qoyma* mənasında uğurla işlətmişdir. Beləliklə də, iki eyni cür yazılan və səslənən, ancaq başqa mənalar daşıyan /qərib/ omonimini bir beyt daxilində işlətməklə poetik mənə dərinliyi yarada bilmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, “Xosrov və Şirin” dastanının tərcüməçilərindən biri R. Rza 1983-cü il ilk nəşr; 2004-cü il ikinci nəşrdə beytin ikinci – /qəriban-ra foru məgzar dər rah/ misrasının tərcüməsində həddən artıq sərbəstliyə yol verərək mikromətni belə tərcümə etmişdir: – *Yanına yol göstər dərdli qəribə* kimi tərcümə edərək mənənin çətin anlaşılmasına şərait yaratmışdır. İkinci mütərcim bu əsəri 2018-ci ildə tərcümə edən Mircəlal Zəki isə, ümumiyyətlə, غریب leksemının fars dilində omonim olaraq işləndiyinə və iki müxtəlif mənə verdiyinə, dilin bu incəliyinə diqqət yetirməmiş, hər iki غریب /ğərib/ sözünü eyni *qərib* mənasında tərcümə etmişdir: *Qərib oldun sən Ay tək surət ilə/ Qəribi qoyma tənha zülmət ilə!* İkinci beytin tərcüməsində də mənadan uzaqlaşma hiss olunur.

* 11. زهره /zohre/ – I Zöhrə (planet); زهره /zəhre/ – II öd, öd kisəsi (omograflar)

Nizaminin “Yeddi gözəl” dastanında “Çin xaqanının qoşun çəkməsi və Bəhrəmin zəfər qazanması” bölümündən verdimiz nümunədə deyilir:

وز بس تن که تیغ پی می کرد،

(Nizami, HP., s. 225, b.10)

زهره صفرا و زهره قی می کرد.

/vəz bəs tən ke tiğ pey mikərd,

zohre səfra və **zəhre** qey mikərd/

O qədər doğradı, o qədər vurdu,

Qorxudan ödünü Zöhrə qusurdu (Nizami, YG., s. 110).

Məmməd Rahimin tərcüməsi, Rüstəm Əliyevin çətin sözlərə verdiyi izahlarla 1983-cü ildə (ikinci çap 2004) nəşr olunmuş “Yeddi gözəl”in “İzahlar bölməsi”nin 317-ci səhifəsində beytin ikinci misrasının şərhində deyilir: “Qorxudan ödünü Zöhrə qusurdu. Zöhrə – *planet* və zəhre – *öd* omonimlərdən mahiranə söz oyunu düzəldilmişdir. *Yəni Bəhrəm o qədər qan tökdü ki, Zöhrənin qorxusundan bağı yarıldı və öd qusdu.*”

Klassik və şifahi xalq ədəbiyyatında omonimlərdən cinaslar kimi bədii üslub yaradıldığı doğrudur. “Omonim sözlərdən bədii yaradıcılıqda, xüsusilə şeirdə bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə olunur. Böyük sənətkarlar omonimlər vasitəsilə bədii dildə gözəl ahəngdarlıq, musiqililik yaradır, dili daha da poetik şəkllə salırlar” (A.Qurbanov, 2011, s.236).

Lakin bizim yuxarıda verdiyimiz beytə gəlincə, orada işlənən /zohre/ və /zəhre/ sözləri omonim deyil, omoqraflardır. Ona görə ki, omonimlər eyni yazılıb, eyni tələffüz edilən, müxtəlif mənə verən; omoqraflar isə eyni yazılıb, müxtəlif tələffüz edilən və müxtəlif mənə verən leksik vahidlərdir. Odur ki, yuxarıdakı beytdə verilmiş /zohre/ və /zəhre/ sözləri omonim deyil, omoqraflardır.

* 12 . مشتری /moštəri/ – I *Yupiter (Müştəri) (planet)* ; مشتری moštəri/ – II *alıcı, müştəri*

مشتری وار بر سپهر بلند،

گور کیوان کند بسم سمند . (Nizami, HP. s.24, b. 6)

/moštəri var bər sepər - e bolənd,

qur-e keyvan kənəd, besomm-e səmənd/

Müştəritək atı ucalar, qazar

Keyvana dırnaqla dərin bir məzar (Nizami, YG., 2004, s. 32).

Nümunə verilmiş bu beytdə *Müştəri (Yupiter)* kosmik ölçü vahidi kimi çıxış edir. Klassik Şərq ədəbiyyatında *Müştəri (Yupiter)* ucalığın, səltənətin və ulduzlar aləmində üstün mövqeyin rəmzidir.

متاع از مشتری باید روایی،

بدیده قدر گیرد روشنایی . (Nizami, XŞ., s. 272, b. 11)

/məta' əz moštəri bayəd rəvayi,

be dide gədr girəd roşənayi/

Müştəri olduqda mal satılar,

Göz olduqda, çıraq mənə qazanar.

Nizami Gəncəvinin dünya şöhrətli “Xəmsə”sini dilçilik baxımından araşdırdıqca onun nə qədər qeyri-adi, unikal, ali təfəkkürə malik bir söz sənətkarı olduğu fikrimiz daha da reallaşır.

Nəticə

• Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində omonimlərin işlənməsi həm dilçilik hadisəsi, həm də dilin semantik potensialını üzə çıxarmaq vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

• Metodoloji baxımdan araşdırma müqayisəli-analitik yanaşma üzərində qurulmuşdur. Əvvəlcə “Xəmsə” dastanlarının orijinal mətnləri əsasında konkret omonim nümunələri seçilmiş, onların lüğəvi və semantik izahı verilmiş, ədəbiyyatşünaslıq baxımından cinas kimi işlədilməsi öyrənilmişdir.

• Araşdırmanın metodoloji əsası omonimlərin heca quruluşuna görə bölgüsü və onların semantik funksiyalarının öyrənilməsindən ibarət olmuşdur. Təhlillər göstərdi ki, Nizami poetikasında birhecalı (/bad/, /dad/, /baz/, /qur/, /mohr/), ikihecalı (/ahu/, /ğərib/, /rəvan/ və üçhecalı (/moštəri/) kimi omonimlər poetik ritm və fonetik ahəngi gücləndirməyə xidmət edən bədii üslubi vasitələrdir.

• Bu sözlər bəzən insanın daxili aləmini, bəzən də kosmik nizamı, qaydanı simvolizə edən bədii körpü rolunu oynayır. Məsələn, /dad/ leksemi eyni anda ədalət və fəryad mənaları ilə ilahi ədalət və insan fəryadını birləşdirir; /moštəri/ isə həm müştəri, həm də Yupiter planeti anlamı ilə insan eşiqlə kainatın sonsuzluğu arasında rəmzi əlaqə yaradır.

• Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Nizami irsinin bu şəkildə dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından paralel yanaşma ilə öyrənilməsi klassik poeziyamızda

çoxmənalılığın, omonim, omoqraf və omofonların fars, türk və Azərbaycan poetik mühitində müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə mühüm zəmin yarada bilər.

Conclusion

• The use of homonyms in Nizami Ganjavi's "Khamsa" functions not only as a linguistic phenomenon but also as a stylistic means of revealing the semantic potential of the Persian language .

• Methodologically, the study is based on a comparative–analytical approach. Specific examples of homonyms were first selected from the "Khamsa" poems; their lexical and semantic explanations were provided, and their usage as "jinas" (paronomasia) was analyzed from a literary-stylistic perspective.

• The methodological foundation of the research lies in the classification of homonyms according to their syllabic structure and in examining their semantic and functional roles . The analyses revealed that, in Nizami's poetics, monosyllabic (e.g. bād , dād , bāz , qur , mohr), disyllabic (e.g. āhū , gharīb , ravān) and trisyllabic (e.g. moshtarī) homonyms serve as artistic and stylistic devices that intensify poetic rhythm and phonetic harmony.

• These words often act as symbolic bridges, at times reflecting the inner world of the human being, and at times evoking the cosmic order. For instance, the lexeme dād simultaneously conveys the meanings of "justice" and "cry," thus linking divine justice with human lament; moshtarī, meaning both "customer" and "the planet Jupiter," symbolically connects human love with the infinity of the universe.

• It can therefore be concluded that such a parallel linguistic and literary study of Nizami's legacy creates a significant foundation for the comparative investigation of polysemy, homonymy, homography, and homophony within the Persian, Turkic, and Azerbaijani poetic traditions.

ƏDƏBİYYAT

1. Afad Qurbanov. (2011) Ümumi dilçilik (iki cildə), I cild, Bakı, "Elm" nəşriyyatı
2. Barat Zəncani. (1394) Əhval və şərhe Məxzənol əsrare Nezami Gəncəvi. Tehran: nəşre Daneşqah.
3. Crystal, David (2003). Dictionary of Linguistics and Phonetics. Blackwell Pub.
4. Dilçilik ensiklopediyası (2008). Dilçilik ensiklopediyası. (2008). Müəllif və redaktor F. Veysəlli, 2-ci cild, Bakı: "Mütərcim" nəşriyyatı
5. Fərid Hüseyn. (2025) Aqibətnamə (Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sindəki ölüm məqamlarının şərhləri), Bakı, "Zərdabi" nəşriyyat evi
6. Fərhənge bozorge soxən (1381). Be sərpərəstiyə Həsən Ənvəri, həşt celdi, nəşre Soxən, Tehran
7. Əliəkbər Dehxoda (1373). Loğatname, çəhardəh celdi, Moəsseseye enteşarate çape daneşqah Tehran
8. Əsmətəxanim Məmmədova (2007). Omonim, omoqraf, omofon, yoxsa cinas, AMEA Füzuli adına Filologiya məsələləri № 5, Bakı
9. Əsmətəxanim Məmmədova (2007). Fars dilində vurğu (eksperimental tədqiqat işi), AMEA-nın nəşriyyatı, Bakı
10. Nezami Gəncəvi (1363). Kolleyyate Həkim Nezami Gəncəvi, "Məxzənol-əsrar", ba həvaşi yo təshih o şərh o loğat əz Həsən Vəhid Dətgərđi, nəşer: Əli Əkbər Elmi, Tehran
11. Nezami Gəncəvi (1363). Kolleyyate Həkim Nezami Gəncəvi, "Xosrov o Şiirin", ba həvaşi yo təshih o şərh o loğat əz Həsən Vəhid Dətgərđi, nəşer: Əli Əkbər Elmi, Tehran
12. Nezami Gəncəvi (1363). Kolleyyate Həkim Nezami Gəncəvi, "Leyli və Məcnun", ba həvaşi yo təshih o şərh o loğat əz Həsən Vəhid Dətgərđi, nəşer: Əli Əkbər Elmi, Tehran

13. Nezami Gəncəvi (1363). Kolleyyate Həkim Nezami Gəncəvi, “Həft peykər”, ba həvaşi yo təshih o şərḥ o loğat əz Həsən Vəhid Dətgərđi, nəşer: Əli Əkbər Elmi, Tehran
14. Nizami Gəncəvi (1981). Sirlər xəzinəsi, Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarolunun tərcüməsində, Yazıçı nəşriyyatı, Bakı
15. Nizami Gəncəvi (1981). Sirlər xəzinəsi, Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir. “Elm” nəşriyyatı, Bakı
16. Nizami Gencevi (2024). Sırlar hezinesi, Nimet Yıldırımın tərcüməsində. Türk dilinə çevirim, Dərgah nəşriyyatı
17. Nizami Gəncəvi (1911). Məxzənül-əsrar, Mircəlal Zəkinin tərcüməsində, “Müəllim” nəşriyyatı, Bakı
18. Nizami Gəncəvi (2004). Sirlər xəzinəsi, Xəlil Rza Ulutürkün tərcüməsində, Lider nəşriyyat, Bakı
19. Nizami Gəncəvi (2004). Yeddi gözəl, Məmməd Rahimin tərcüməsində, Lider nəşriyyat, Bakı
20. Nizami, Cəfərov (2023). Ümumi dilçilik, Dərslik, Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri, “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı
21. Nizami Cəfərov (2005). Azərbaycan filoloji fikrində sufizm və poeziya, Bakı: “Elm”, 2005
22. Nizami Gəncəvi (1960). Məxzənül-əsrar, mətnə elmi yo enteqadi, ve sə'y o ehtemame Əbdolkərim Əli oğli Əlizade, nəşreyyate Fərhəngestane olume comhuriye şourəviye sosiyalistiye Azərbaycan, Baku

Эсметханым МАМЕДОВА

Кандидат философских наук по истории, доцент

**ОМОНИМЫ В СИСТЕМЕ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ В «ХАМСЕ» НИЗАМИ
ГЯНДЖЕВИ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: Низами Гянджеви, омоним, лексико-семантический анализ, поэтика

Универсальный гуманистический характер творческого наследия Низами всегда привлекал внимание мирового востоковедения. Данное исследование посвящено лексико-семантическому анализу омонимов среди языковых единиц, встречающихся в «Хамсе» Низами Гянджеви. В своих поэмах Низами мастерски использовал многозначные слова, синонимы, антонимы, омографы, омофоны, а также омонимы, достигая тем самым как поэтично-эстетической выразительности, так и глубины смысла, раскрывающей духовный мир человека.

В ходе анализа омонимы были классифицированы по их слоговой структуре, а функции односложных, двусложных и трёхсложных форм в поэтическом тексте были объяснены. Такие слова, как *روداد*, *داد*, *از*, *ور*, *گور*, *مهر*, *آهو*, *روان* и *مشتری*, были рассмотрены сравнительно — с учётом их лексических значений в персидском языке и символических коннотаций в поэтике Низами.

Таким образом, исследование показывает, что изучение омонимов в творчестве Низами имеет значительную научную ценность на пересечении лингвистики и литературоведения.

**HOMONYMS IN THE SYSTEM OF LINGUISTIC UNITS IN NIZAMI
GANJAVI'S "KHAMSA"
SUMMARY**

Key words: Nizami Ganjavi, homonym, lexical-semantic analysis, poetics

The universal humanistic status of Nizami's creative legacy has always attracted the attention of world Oriental studies.

This research is devoted to the lexical-semantic analysis of homonyms among the linguistic units found in Nizami Ganjavi's "Khamisa". In his epic poems, Nizami masterfully employed polysemantic words, synonyms, antonyms, homographs, homophones, as well as homonyms, thereby achieving both poetic-aesthetic beauty and conveying profound meanings illuminating the human spiritual world.

During the analysis, homonyms were classified according to their syllabic structure, and the functions of monosyllabic, disyllabic, and trisyllabic forms in the poetic text were explained. Words such as *مهر*, *گور*, *باز*, *داد*, *باد*, *آهو*, *روان* and *مشتري* were examined comparatively, considering both their lexical meanings in Persian and their symbolic connotations in Nizami's poetics.

Thus, the study demonstrates that the examination of homonyms in Nizami's works carries significant scientific value at the intersection of linguistics and literary studies.

Daxil oldu: 06.11.2025-ci il